

Magyar Zene

3·2001

Magyar zene

ZENETUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

XXXIX. évfolyam, 3. szám

2001. augusztus

Tartalom

MILLENNIUMI ESZTENDŐ

- 235 TARI LUJZA
Rajeczky Benjamin, a népzene-tudós
- 261 SOMFAI LÁSZLÓ
Régi-új filológiai módszerek a Bartók-vázlatok kutatásában
- 275 BREUER JÁNOS
Az elnökkarnagy
Dohnányi Filharmonikusai és a kortárs zene

TANULMÁNY

- 287 KACZMARCZYK ADRIENNE
A parafrázistól az operáig és vissza
Liszt: *Sardanapale*
- 301 SIPOS JÁNOS
Népdalok a kazak sztyeppe két végéről – 3. rész

DOKUMENTUM

- 312 BÓNIS FERENC
Tanúságtétel Bartók és Kodály korából
Radnai Miklós zeneszerző naplójegyzetei

BESZÁMOLÓ

MEGJELENIK A

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

ÉS A FŐVÁROSI KÖZGYÜLÉS

KULTURÁLIS BIZOTTSÁGÁNAK ZENEI ALAPJA

TÁMOGATÁSÁVAL

Magyar zene**ZENETUDOMÁNYI FOLYÓIRAT – 2001/3**

A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság lapja • Szerkeszti: Székely András
 • Levelezési cím: Magyar Zene – Magyar Zenei Tanács, 1364 Budapest Pf. 47.,
 telefon: (+36 1) 318 42 43, telefax (+36 1) 317 82 67 • Kéziratot nem örzünk
 meg, és csak felbélyegzett válaszborítékkal küldünk vissza • Kiadja a Magyar
 Zenei Tanács • Felelős kiadó: Csengery Adrienne • Előfizetésben terjeszti belföldön
 a Jóbarát '92 Bt., telefon/telefax (+36 1) 201 84 48, külföldön a Batthyány
 Kultur-Press Kft., telefon/telefax (+36 1) 201 88 91, (+36 1) 212 53 03; e-mail:
 batthyany@kultur-press.hu • Előfizethető a terjesztőktől kért postautalványon
 Előfizetési díj egy évre 1 500.- forint. Egyes szám ára 375.- forint • Megjelenik
 évente négyszer • Szedés: graphoman • Nyomtatta az Argumentum Könyv- és
 Folyóiratkiadó Kft. Budapesten • ISSN 0025-0384

Sipos János

NÉPDALOK A KAZAK SZTYEPPE KÉT VÉGÉRŐL

3. RÉSZ

A mongóliai kazakok dallamai

Az első és a második részben a kazak kutatás előzményeit és a délnyugat-kazak dallamtípusokat ismertük meg. A harmadik rész a mongóliai kazakok népzenejével foglalkozik.

Kazakisztán hatalmas területének túlsó, keleti oldalán is túl, Mongóliában és Kínában is vannak kazakok, Kína Hszincsiang tartományának az Ile, Tarbagataj és Altaj kazak autonóm körzeteiben például egymilliónyan. Az 1870-es évekig némileg autonóm módon éltek, saját választott bíráik vezették a népet. Később a mandzsuk közvetlen közigazgatása alá kerültek, és a mandzsuk által kinevezett helytartók kormányozták őket. Mikor Külső-Mongólia Mongólia néven 1921-ben függetlenné vált Kínától, az itt élő kazakok elszakadtak dzsungáriai testvéreiktől.

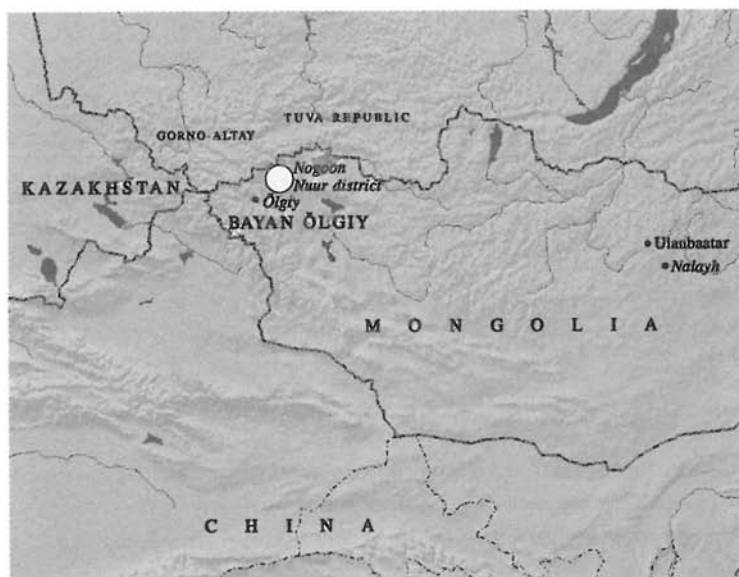
Mintegy százezer kazak él Mongólia legnyugatibb megyéjében, mely 1940 óta létezik Baján-Ölgij néven, nem csoda hát, hogy ezt a területet *Hasag aimak*nak, vagyis a „kazakok megyéjének” is hívják. A mongóliai kazakok nyelvileg, kulturálisan és történelmükben is szorosan kapcsolódnak a kazakisztáni kazakokhoz, noha csak részben ismerik el magukat szunnita muszlimnak. A Baján-Ölgij területén élő török népek, a kazakok és a tuvák őrzik hagyományos nomád csikós életmódjukat, és a mai napig jurtákban laknak, ami Mongóliában egyébként sem ritka jelenség.

A mongóliai kazakok zenéjéről az utóbbi években született egy kazak nyelvű jó népzenei könyv (*Mongolija Kazaktarini ŋ Halik Änderi*: Bayan-Ölgij: 1983), melynek tanúsága szerint a területen néhány egységes, viszonylag egyértelműen leírható és jellemezhető népzenei stílus dominál. 1996-ban itt gyűjtött Somfai Kara Dávid is, az általa gyűjtött dallamokat lejegyeztem, és ezen dallamok zenei elemzése is a fenti állítást támasztotta alá.

A Baján-Ölgijben gyűjtött anyaghoz kiegészítésképpen szükségesnek tűnt még egy mongóliai kazak falu zenéjének vizsgálata, ezt Csáki Éva végezte el 1997-ben. A választás Nalajhra esett. Nalajh egy kazak–mongol vegyes lakosságú bányászváros, mely a mongol főváros közelében, attól délkeletre fekszik. A faluban élő kazakok az innen másfél ezer kilométerre nyugatra fekvő Baján-Ölgij tartományból származnak. Az akkori szocialista eszméknek megfelelően az ötvenes években a helyi mongol lakosság mellé több száz kazak családot telepítettek ide. Állítólag kellett a szorgo-

sabb kéz. Bajan-Ölgijből főleg a kulákoknak kellett ide költözniük, de volt olyan is, aki önként jött.

Az 1997 augusztusi gyűjtőút tanúsága szerint az Ulan-Bator melletti kis kazak bányászfalú, Nalajh és a nyugat-mongóliai Bajan-Ölgij tartomány kazakjainak a népzenejében hasonló zenei stílusok uralkodnak. Hogy következtetéseim biztosabbak legyenek, az általam lejegyzett mongóliai kazak dallamokon kívül áttanulmányoztam a helyi népzene kutatók által gyűjtött és közölt több száz bajan-ölgiji dallamot. Ezek az igen jó színvonalú, de zenei elemzéseket nem tartalmazó gyűjtemények biztos hátteret szolgáltatottak gyűjtött anyagainkhoz, ugyanakkor voltak olyan igen fontos műfajok, például a siratók, melyekre csak a saját gyűjtésünkben van adat.

1. kép. A nyugat-mongóliai kazak gyűjtési helyek: Bayan-Ölgij és Nalajh

Az egyes zenei tulajdonságokra (skálák, ambitus, formák stb.) vonatkozó következtetéseket majd a 4. részben, a délnyugat-kazak és a mongóliai kazak terület zenei összehasonlításánál részletezem, ezekről most csak a legfontosabb megállapításokat foglalom össze.

A mongóliai kazakok dallamai alapvetően a félhang nélküli *la'-so-(fa)-mi-re-do* pentaton karakterű skálán vagy annak kivágatain mozognak, noha kevésbé hangsúlyos szerepben diatonikus hangok is belépnek. Leggyakoribbak a kétmagú formák (AB, A_kA, A_vA), és a dallamsorokon belül nem ritkák az ütemismétlések. A négy egyenrangú részre tagolt dallamforma kivételesnek számít, de primitív négysoros-ság keletkezik az A_kA refr. A vagy AB refr. B szerkezetű dalokban. A ritmusok között a parlando, a rubato és a $2/4$ -es giusto dominál. A legjellemzőbb szótagszám a hetes ($4 | 3$), a nyolcas ($3 | 2 | 3$) és a tizenegyes ($3 | 4 | 4$ vagy $4 | 3 | 4$). Az első sorokban leggyakrabban domború, homorú illetve domború-homorú dallamíveket látunk, ezenkívül előfordul még a fel-le mozgó dallamvonal.

A kevés *so*-pentaton dallam egy része kétsoros, és a *do*-pentaton esethez hasonlóan itt is előfordul a refrénnel való bővülés. E dallamok ambitusa többnyire VII–7/8, és a *do* pentaton dallamokkal ellentétben bennük nem tapasztalható a törekvés a magasabb regiszterekbe, ami összhangban van a területen általános oktáv, illetve ennél kisebb ambitussal. A *la* pentaton dallamok szerkezetére is illenek a fent leírtak. Ambitusuk szinte kizárólag 1–7/8, és felső díszítőhangként időnként beléphet a *ti'*, ilyenkor az ambitus 1–9-re bővül. A kevés típust alkotó *so*- és *la*-végű dallamokat a többségi *do* végű dallamokkal együtt tárgyalom. (Jelentős típusról olyankor beszélek, ha a típus az átvizsgált anyagnak legalább 5 %-át képviseli, a kevésbé jelentős típusok pedig az anyag 2–3 %-át reprezentálják).

Az első sorok dallamvonalai alapján az anyagban a következő fontosabb dallamcsoportokat találjuk:

- *ereszkedő első sorok*;
- „*melodikus*” *első sorok* (ezen belül domb, domb–völgy és völgy);
- *trichordon vagy tetrachordon ugráló első sorok*;
- *egyéb*.

Vegyük szemügyre részletesebben az egyes dallamcsoportokat.

ERESZKEDŐ ELSŐ SOROK – A SIRATÓK

Első sorában ereszkedő dallamot igen keveset jegyeztek le a kazak kutatók, de – mint már említettük – az ő anyagukban nincs sirató. Márpedig éppen erre a mongóliai kazak műfajra jellemző az ereszkedő dallamvonal.

A magunk gyűjtötte dallamok között tizenöt sirató, illetve menyasszonybúcsúztató van, ezek mindegyike *so-mi-re-Do* hangsorú, és közülük tizenhárom ereszkedő karakterű. Az ereszkedő siratók közül alapformának tűnik a leggyakoribb egymagú és minden sorában *do*-ra ereszkedő dallam, melynek egy jellemző példáját az 1. kottán látjuk.

(♩ = 80)

Kay - ran - da, oy, me - niŋ sa - ba - zım, ay,

Ja - nım' now batt' ow iŋ - kıl - dap.

Ä - we - den uš - kân ak suŋ - kar,

Ka - nâ - tı men jer sıy - par.

1. kotta. Az ereszkedő mongóliai kazak sirató alapformája

Gyakori, hogy két ereszkedő sor alkotja a siratót, ilyenkor a második sor az első alatt mozog. Ugyanennél a dallamtípusnál az első sor vége néha felugrik a 4–5. fokra, amint azt a 2. kottán látjuk.

(♩ = 54)

İy - man - d'ay bol - gır gu - lu - nım,
Sal - ma - dıñ ma - gın to - pı - rak.

2. kotta. Mongóliai kazak sirató, felugró sorvéggel

Egyes siratók a *so*-ról *do*-ra ereszkedést két lépésben valósítják meg. Első soruk *so-mi* között mozog, második soruk pedig *mi-ről do*-ra ereszkedik. A 3. kotta egy ilyen menyasszonysirató dallam élő, variatív előadásából mutat be egy részletet.

(♩ = 100)

wE sik - tiñ al - dı kürk' e - d'oy,
Kürk - ö - den a - tım ür - ke - d'ay.
Kız de - mey - tin ag' ä - kem, ay,
Kı - zıl d'aw je - lek - bür - kö - d'oy.
E - sik - tiñ al - dı kı - zıl jar,
Kiy - gen - de kiy - nım je - ñi tar.
Bet kö - rüw - g'oy bol - dım zar.

3. kotta. Kétsoros mongóliai kazak sirató

A első sorában mindvégig magasan mozgó dallamok közül figyelemre méltó néhány négysoros, *so*-ról ereszkedő melódia, melyekre a 7–b3–4 sorzáró hangok jellemzőek. A 4. kotta altató dallamát Nalajhban gyűjtöttük, de ugyanilyen zenei felépítésű

lakodalmi *betasar* és sirató előkerült Baján-Ölgijből is. Míg az altató tempója giusto, a hasonló zenei felépítésű *betasar* dallam előadásmódja parlando–rubato. Ehhez hasonló szerkezetű dallamok találhatók a régi stílusú magyar, az anatóliai, illetve a mangiszlaki dallamok között is, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak *la-ra* zárnak.

$\text{♩} = 92$

Ál - diy - ál - diy, ak bö - pöm,
 Ak be - sik - ke jat bö - pöm.
 Kun - nan goy - di soy bö - pöm,
 Kuy - ru - gu - n'ay soy bö - pem.

4. kotta. Mongóliai
kazak altató dallam
7-b3-4 kadenciákkal

Ritkán ugyan, de előfordul, hogy a dallam végéhez szöveg nélküli ereszkedő toldalék kapcsolódik. Ilyet hallunk az egyik sirató végén, ahol a dallam után a sírás *son* vagy *la-n* hangzik fel. Ez a felvétel valódi siratás alatt történt, és szövegét sajnos utólag már nem lehetett megérteni és lejegyezni.

$(\text{♩} = 85)$

5. kotta.
Sirató Nalajhból

„MELODIKUS” ELSŐ SOROK

Az ereszkedő sorokból építkező siratók után térjünk át a mongóliai kazakok többi jellegzetes dallamformájára. Ezeknek a dallamoknak az első sora domb, hullám vagy völgy alakú, ugyanakkor a dallasorok, sőt gyakran egész dallamok is egy vagy két motívumból és azok variációiból épülnek fel. A „melodikus” dallamok többnyire a *kara ölen*, az „egyszerű dalok” közé tartoznak, és csak kivételesen akad közöttük egy-egy sirató vagy úgynevezett vigasztaló dal. Vegyük sorra az idetartozó fontosabb típusokat az első soruk formája szerint.

2. kép. A kazak asszonyok békésen teázgatnak

Domború első sor

Az első fontos típus domb alakú első sora so-n ér véget: (so)-do-mi-so'/re-do-so. A 6. kottán egy ilyen saját gyűjtésű pentaton dallamot mutatok be, a darab elnevezése „Marka-tó” azaz *Marka-göl*. Ezt a dallamot egy kétsoros refrén zárja.

(♩ = 92)

wAy - rīl - dīm men e - lim - nen ti - rī bo - līp,

Pen - de - niŋ tir' ay - rīl - gān bi - rī bo - līp.

Salt at pen jaŋ - gīz ga - šīp men čī - gīp em,

Čī - bī - nī jan čīk - pay - d'e - ken sī - rī bo - līp.

Refr.

wEy Al-ka - Göl, kay-ran Al - tay, Mar-ka - göl,

kald' e - ken kay - ran el.

6. kotta. Domb alakú
első sor so-véggel

Egy másik típusnál az első sor mozgása (so)-do-mi-so' / la'-mi-do, melyet még egy kis záró domb követhet. A dallamok formája A B, és bár első soruk magasabban mozog mint az előző típusé, a domború dallamív miatt a két típus karaktere hasonló. A hasonlóságot fokozza, hogy a domb eleje és a vége „ugyanabban” a magasságban van. Ebben a pentaton stílusban ugyanis a do-t egyenértékűen helyettesítheti az alsó so, tehát az első és utolsó hang do-so eltérése valójában nem jelentős. A 7. kottában olyan mongóliai kazak népdalt látunk, mely pontosan mutatja a fenti formát.

A saját gyűjtésű dallamok egy jelentős csoportja tartozik ide, melyek között van so-n és do-n kezdődő is. E dallamok többsége egyszerű népdal, ritkábban vigasztaló dal (zsubatu) vagy sirató. Mint látni fogjuk, ezek a dallamok sok tekintetben hasonlítanak hullámvonalat leíró társaikhoz, csak éppen első soruk nem kanyarodik fel a 7. fokra, hanem a b3-on marad. A hasonló felépítésű, de so-ra végződő dallamok is határozott típust alkotnak a mongóliai kazak népdalok között.

(♩ = 146)

Ba-si'-nan, ay, ka-ra taw-diŋ köš ke - le - di,

Bir tay-lak kel - gen sa-yin, ay, bos ke-le - he - d'ay, aw.

7. kotta. Domború első sor kis záró dombbal

A harmadik típus domború első sorának a mozgása do-re-do-so' / mi-re / do. E dallamok megkülönböztető jellegzetessége az alacsony kezdés után a sorközépi do-so' ugrás. Az első sor a b3. vagy a 4. fokon zár (8a kotta). A 8b kotta ugyanezt a dallamképzést testesíti meg a ritkább 4-es főkadenciával, a do-végű dallamok jellegzetes kadenciái ugyanis inkább 7 vagy b3.

a)

Sirt-ka jay - di si-rim-di ey, ö-leŋ šir - kīn, ay,

Ö-lön ay - tar ji - git - ter mī-naw bir kūn, ay.

b)

♩ = 90

Bu-dan bu-run toyd' ö-lön ow, wayt-ka-nīm jok,

Ne dep ayt - sam ö-lön-ge, ke - li - se - d'uw, wey,

a - haw, lāy - ī - lim, ay.

8. kotta. Felugró sorközépi dalok

A negyedik és egyben utolsó típus *so'-la'-do'-la'-so'* domb alakú első sora magasban helyezkedik el. A második sor vagy maga is dombszerű (9a kotta) vagy ereszkedik (9b kotta). Egyszer-egyszer részleges, véletlenszerűnek tűnő kvart-kvint párhuzamokat fedezhetünk fel a dallam sorai között, mint például a 9b kottában. Ennek a dallamnak első sora egyébként a hullámforma felé való átmenetet képviseli.

a)

E - sik al - dī ka - ra suw ka - līn jiy - de,
 Kōn-lim on-da bol-sa da, kō - zim űy - de, a-kay lili-lay, ay.

b)

Sen d'ar-man-da kal-ka-tay, men d'ar-man - da,
 Ek' ar-man-da jī-lay - dī ay-rīl-gan-da, sāw-lem, ay.

9. kotta. Magas domb
 első sorú dallamok

Domb-völgy alakú első sor

Az első ide tartozó típus domb-völgy alakú első sorának mozgása: *(so)-do-mi-so'-mi-re/so-do-mi-so'*. Ez a legnépesebb mongóliai kazak dallamcsoport, és így tűnik, hogy ez a forma a mongóliai kazakok dallamai között központi szerepet játszik. Az átvizsgált dallamok több mint egyötöde ilyen volt. Ha egyetlen dallamot kellene jellemzőként kiemelni a mongóliai kazak dallamok közül, biztosan ebből a típusból választanánk. Ide sorolhatók egy kissé nagyobb *-do-mi-la'-mi-re/do-mi-la'* - hullámot leíró dallamok is, valamint azok is, melyek az alsó *so*-ról indulva érkeznek el ehhez a hullámhoz. A dallamcsoportban gyakori az A^kA forma, de az AB is előfordul, ugyanakkor viszonylag ritka a refrénes bővülés. Központi, leggyakoribb formának a mélyen *so*-ról induló (10a kotta $-a_k a | a b$), valamint a *do*-ról induló hullám (10b kotta $-a_k a | a b$) tűnik, számtalan variánssal.

a) (♩ = 112)

Ö-lōn de-gen ne - me - ne, ay, ö - nōr - paz-ga, ya - xaw,
 Ö-lōn tur-goy sōz gī - yīn a-kī-l'az-g'ay sā-wū - lem, ay.

b)

Tol - kın kıl - dey os' ä - nim es - ken jel - dey, ay,

Toy - dın sã - ni kel - mey - di a - kın kel - mey, ay.

10. kotta. Domb-völgy
első sorú dallamok
Bajan-Ölgijből

A fentiekén kívül egyszerűbb, kis ambitusú hullámok is vannak (11a kotta – $a_k a | a b$). Nem ritka a dallam végén kis refrénnel bővített forma (11b kotta – $A^k A + \text{refr.}$), az első sor végén kevésbé mély hullám (11c kotta – $a b | a c$), vagy a *la*-n végződő hullám (11d kotta – $a_k a | a b | a_k a || a b | \text{refr. refr.} | a b$). Érdekes megfigyelni, hogy mennyire hasonló a Baján-Ölgijben és a Nalayhban gyűjtött két dallam: 11b és 11c kotta. Látni fogjuk, hogy vannak hasonló, de *so-n* vagy *la-n* záródó dallamok is.

a)

Kız - dar kıl - şın en - de - şe, kız - dar kıl - şın, ey,

Kı - zık - tı - rıp oy - na - gan, oy - nın kur - şın, ay.

b)

$\text{♩} = 52$

Koy jal - gan sen ma - gan jok, men sa - gan jok,

Or - ta - sı da - ri - ya - nın jay - nã - gan çok,

Ay, gü - nüm, aw, ay - dâ - yew.

c)

$\text{♩} = 66$

Kay - ta - rıp ka - ra bult - t'ay kar jaw - dır - gan,

Jäy - či - nın çu - bar a - la ta - sı biz - de,

wAy, gü - nüm, aw, ay - ro - yey.

11a-c kotta.
Különféle,
első sorukban
domb-völgy vonalú
mongóliai kazak
dallamok.
(A 11d kottát lásd
a 310. oldalon.)

d) $\text{♩} = 80$

Ö-lön de-gen ne-me-n'ey, Ö-nör-paz-g'ay bül-dür-gen.
Ö-lön tur-goy söz qī-yīn A-kil' az-ga'y bül-dü-rü-gen.

Noha első sora jóval magasabban mozog, a következő típus erős hasonlóságot mutat a kisebb ambitusú hullám dallamaival. Első sorának dallamíve *so'-la'-do'-so'-(mi)/so'-la'-do'*. Itt is gyakori az $A_k A$ refr. A (12a kotta – $a a^k | a b | \text{refr. refr.} | a b$) és az $A_k A$ (12b kotta) forma.

a)

Ayt de-se-niz ay-ta-yīn ay-day on bes ey,
A-sa-wī-nan űy-ret-ken tay-day on bes säw-lem, ay.
Bi-rin ka-yīn, bi-rin tal, Bi-rin še-ker, bi-rin bal.
Kay-sī-nīn-dī ka-la-yīn, E-ke-wīn de ak suŋ-kar.

b)

U-šip jür-gen ä-we-den sa-r'a-la kaz, ey,
Ay-dīn köl-dīn or-ta-sī kök o-ray saz, kur-bīm, ay.

12. kotta.
Magas hullámú
mongóliai kazak
dallamok

Szembetűnő a 13. kotta so-végű dallamainak hasonlósága a 11. kotta la-végű dallamaival. Ezekre később konkrét dallampárhuzamokat is fogunk látni. A dombvölgy forma alapvető fontosságát mutatja, hogy nem csak előfordul a *do-*, *so-* és *la-* végű dallamoknál is, de mindhárom esetben erősen képviselteti magát (13a, b, c kották – $A^k A$ illetve AB formák).

a)

Kö-zin-niŋ ay - na - la - yin ka - ra - sı - nan,

Jü - rek - tiŋ xat ja - za - yin sa - na - sı - nan, gül da - rıy - ga.

b)

Kiy - ge - nim a - ya - gı - ma ke - bis e - di,

Kos kü - renŋ jılk' i - ŝin - de te - bi - se - di, gül da - rıy - ga.

c)

Keŋ o - ta - nım gül - den - gen tür men ja - ŋa, ay,

Nü-biy ay, nü-giy, ay, Än - ŝi Nü-biy, ay, uw - gay, Ka-zı - ray.

13. kotta. Domb-völgy
első sorú so-pentaton
dallamok

A legnépesebb *la* dallamcsoportot ugyanaz a 7. fokra kanyarodó domb-völgy első sor jellemzi, amelyik a *do* és *so* pentaton esetben is olyan fontos volt. Ezen belül ritka a *so*-ról felkanyarodó kezdés (14a kotta – $a_k a | c d$), inkább a *do* és *la'* között hullámmzóból van több (14b kotta). Domb-völgy első sor 8. fokú főkadenciával csak egyetlen esetben fordult elő (14c kotta).

a)

Jır - gıl - tı - day jer kay-da kar al - ma - gan, ey,

Ä - göy kal - kaŝ, Oy, ä - göy, gay.

b)

Mın - ge - nim ey, dā-yim me - niŋ ŝu - ba - laŋ ker,

Ko-lım - da kos sa - xıy-na bu - ra - ma zer, Äy, ä - läw-läy - lim.

14. kotta. Domb-völgy
első sorú la-pentaton
dallamok
(A 14c kottát lásd
a 312. oldalon.)

Völgy alakú első sor

A völgy alakú első sorokkal kezdő dallamok a sorkezdetüktől eltekintve gyakran hasonlítanak a domb-völgy formájúakhoz, bár itt gyakoribb a 8-as főkadencia.

Az első völgy-típus első sorának dallamíve *so'-mi-re-do/mi-so'-la'*. Itt is jellemző az A^k A forma (15a kotta), de előfordul az A^k A refr. A is. A 15b dallamíve is ilyen jellegű, bár ez a dallam a domb-völgy szélső esetének is tekinthető. Emlékeztünk, hogy homorú karakterű volt egyes siratók első sora, de ezekben a homorú ív egy alapvetően ereszkedő rövid sor végén, az 5. fokra való kadenciális felugrás miatt keletkezett, ezért tárgyaltam őket ott, az ereszkedő siratóknál.

a)

Sír-kap sal-sa ke - le - di än-niñ sä-ni, ey,

Sí-biz-gí-ši, sir - nay - ši, dom-bí-ra-ši, ey, säw-lem, ay.

b)

Ä-we-de u - šip jür-gen a - la kar - ga,

Be-re-yik ö - leñ ay-típ a - ga-lar - ga. Kä-lä - lim, ay.

15. kotta. Völgy első sorú mongóliai kazak dallamok

Csak kevés magas fekvésű völgyyszerű első sor van. Ezek rendszerint a 11-12. fok magasságából ereszkednek le, és oda is emelkednek vissza. Példa erre az A B refr. C formájú 16. kotta.

Bay d'öt-ken, ka-ra d'öt-ken, jar - li d'öt - ken,

Jas ba - la, kem-pir men šal, bá - ri d'öt-ken, ay.

Suw i - šin-de me - ti - re, Ši - g'al - may-dí še - ti - ne,

O-sin-day-da üy-üy oy-nap kül, Öt-ken is-ke,ay, ö - kin - be.

16. kotta. Mongóliai kazak dallam magas fekvésű, völgyyszerű első sorral

Völgy-domb alakú első sor

A melodikus dallamok közül utoljára maradtak azok, amelyeknek az első sorát a völgy-domb mozgás jellemzi. A következő példa *la* pentaton, és tudjuk, hogy ez a hangnem viszonylag ritka a mongóliai kazak dallamok között. Ez a *la'-mi/re-mi/la'/la'-mi* völgy-domb két dallammal képviselteti magát, ezek egyikét láthatjuk a következő példán (17. kotta – *a b a | a_k b*).

Aw - lım kö - şip ba - ra - dı bel - den a - şıp,
Bel - den as - kan bult pe - nen a - ra - la - şıp, ay.
Ka - ra kö - zim, Bar - m'e - şın - de ke - şe - gi Ayt - kan sō - zim, ay.

17. kotta. Völgy-domb alakú első sor

Van egy másik *la* pentaton völgy-domb alakú dallamtípus, amelyiknek jellemzője, hogy első sora kis ereszkedés után meredeken emelkedik a 8. fokra (18. kotta).

Ka - ra - gım ay - na - la - yın sı - kı - lın - nan,
Se - kil - di kı - sı - r kı - y - ik mĩ - kı - nın - nan, ay, uw - gay, ay.

18. kotta. Völgy-domb alakú első sorok

A többi *la* pentatonos dallam nem osztható a fenti típusokba és dallamcsoportokba, és maguk sem alkotnak egységes típusokat.

TRICHORDON VAGY TETRACHORDON UGRÁLÓ ELSŐ SOROK

Az ereszkedő, majd a hullámos-dallamosabb formák után nézzük meg a fel-le mozgó, zaklatottabb dallamvonalú zenei megoldásokat. Az első sor itt is gyakran rejt ütempárt.

Az első típust a *re-mi-so'-la'* hangokon ugráló első sor jellemzi, *so* vagy *la* sorvéggel. Gyakran ismétlődnek motívumok a sorokon belül. Legegyszerűbb esetben az első sor csak két hangon oszcillál (19a kotta – *a^k a | a b*), ez azonban ritka a mongóliai kazak népzeneiben. Gyakoribb a 19b kotta első sorában látható trichordon vagy tetrachordon történő dallammozgás. Saját gyűjtésünkben a 19c kotta rövidebb sorokból építkező bölcsődala is egyértelműen idetartozik, ráadásul ez a *do* végű dallam $A^5 B^5 A^k B_k$ kvintváltó jelleget mutat (a 19. kottákat lásd a 314. oldalon).

a)

Toy-law ba-zar, toy ba - zar, toy-lay kel-dim,
Al-tin sa-ka kolg' a - lip oy-nay kel-dim, kur-bim, ay,

b)

Bos ko-pa-niŋ ku-rag', ay, Ja-niŋ tur-gan ši-rag', ay.
El-den a-lis ba-ra-miz, ay, Kay jer me-ken tu - rag', ay.
Šö - bi šüy-gin mar-ka - niŋ, Äw-se-leŋ - di bay - kar - mın.
Iy - si ju-par aŋ-kıy-d'ay, Käm-zol kiy-gen kal - ka - niŋ.

c) $\text{♩} = 112$

... bö-pem kayd' e - ken,
Bi - yik bi - yik tawd' e - ken.
On - da ne gıp jür e - ken,
Al - ma te - rip jür e - ken.

19. kotta. Mongóliai kazak dalok
magasan ugráló első sorral

Figyelemre méltó egy dallamsorozat, melynek tagjait az első sor *mi-so'-la'-so'* mozgásán túl a tripódia, a négysoros jelleg és a 7-b3-4 kadenciasor fogja össze. A négysoros dallamok közül ez a dallamformálás mennyiségileg és a variánsok számában is kiemelkedik. Közös e dalokban, hogy az első sor a 7. fok magasságában mozog, és ott is zár, a második sor pedig a 7. fokról a b3-ra ereszkedik. A harmadik sor – ahogy az a négysoros dallamoknál gyakori – viszonylag változatos, az utolsó sor pedig mindössze néhány szomszédos hangon mozogva ismét a b3. fokon, vagyis a

do hangon zár. Emlékezhetünk, hogy ugyanez a 7- \flat 3-4 kadenciasor és az A B C B forma jellemzett egyes rövid sorokból építkező, alapvetően ereszkedő jellegű sirató dallamokat is. A műfajok változatosak, a dallamok között van *kara ölen*, böjti *zsarapazan* vallási dal, tanácsadó dal, sirató, *betasar*, bölcsődal és leánybúcsúztató.

$\text{♩} = 96$

Bir kün' u - yik - tap ja - tıp tūs kö - re - min,
Tü - süm - de är a - lu - wan is kö - re - min.
wAy - ta - yin sol tü - süm - di wö - len gi - lip,
Ke - yin - gi tu - wis - tar - ga bil - di - re - yin.

20. kotta.
Négysoros dal
7- \flat 3-4 kadenciákkal
és konjunkt mozgású
első sorral

A második típus jellemzője a *do'-(ti')-la'-so'* hangokon ugráló első sor. Itt is gyakori a motívumismétlés, és az $A_k A$ refr. A forma. Egyes esetekben az $a_k a$, vagy más képp felfogva $a b a$ ismétléses motívumszerkezetű első sor a *ti* hangon ér véget.

Ar' ö - te - yin aw-lin - nan, ber' ö - te - yin,
Šal-ba-rim-nin ba - la - gin zer - le - te - yin.
A-kay ar - man, Iš - ten jan - gan,
Er - kin kol - ga tiy-mey jür, Kö - nil - g'al - gan.

21. kotta.
Do'-(ti')-la'-so'
hangokon ugráló
első sor

A harmadik típus jellemzője a *do-re-mi-(fa)-so'* hangokon fel-alá mozgó, nem minden esetben pentaton első sor. Ebben a dallamcsoportban az első sorban tétován mozgó dallamok mellett $a b a$ és $a_k a$ motívumszerkezetű sorok is vannak (22a-b kotta). Egy nagyobb, szintén nem pentaton csoport első sorai csak a *re-mi-fa-so'* hangokat használják (22c kotta – a 22. kottákat lásd a 316. oldalon).

a)

Ān po-rim-ga kel-mey-di šir-kap sal-may,
 Ji-git sā-ni kel-mey-di kar-šī-g'al-may, ū-ki-li jen-gey naz-dar', ay.

b)

Jak-sī bo-lar jīl - kī mal kū-zet - ken-ge, ey,
 Ka-yīn ku-rīk sīn - bay - dī dūz-et - ken-ge. Oy, a-sīl, ay,
 Ar-mand' e-dim ko - sīl - may.

c)

Ba-sī kīm-bat ba-zar-da a-la-ša-nīn, kal-kam, ay, kal-kam, ay.
 Kī - zī su-luw tō-men-gi ka-ra-ša-nīn a-xay, a-xay.
 Ay, ka-raŋ-gī kūn bu-lut, Kel-dim je-tip ka-sī-ŋa.
 Je-tip kel-dim ka-sī-ŋa, Kīz-dar, ay, kīz-dar, ay.

22. kotta.
Do-re-mi-(fa)-so'
hangokon fel-alá
mozgó, nem mindig
pentaton első sor

Az első sorában trichordon vagy tetrachordon ugráló *so*-végű dallamok közül ki lehet emelni egy csoportot; ezeknek a dallamoknak ütempárokából építkező első sorát a *do-re-mi* illetve a *re-mi-fa* trichordokon való hullámozás után a *so*-n való sor közép megpihenés, majd a sorkezdettel hasonló mozgásokkal a *mi*-n való zárás jellemzi (23a-b kotta – $a^k a | ab$). Itt sem nehéz analógiákat találni a 22. kotta *do* végű (!) dallamaival.

a)

Ö-leŋ de-se da-wi-sim an-ge kel-sin,
 Ül-ken ki-si o-tir-gan ke-men-ger-sin, ay.

b)

Bul Bul-gin-nin a-suw-in a-sip kel-dim,
 Ja-pi-ra-gin jay-kal-gan ba-sip kel-dim kur-bim, ay.

23. kotta.
*Do-re-mi-so',
 illetve re-mi-fa-so'*
 tetrachordokon
 hullámzó első sorok

EGYEDI DALLAMOK

Végül azokat az egyedi mongóliai kazak dallamokat sorolom fel, melyek valamilyen egyéb szempontból figyelemre méltók.

Az egyébként mindig *do-ra* végződő és pentaton hangsorú *zsar-zsar* „kedves-kedves” elnevezésű lakodalmi dallamnak a 24a kottában szereplő egyik variánsa egyedi a háromsoros felépítésével, ráadásul a második sor gerinchangja *fa*, ami meg lehetőségen szokatlan ebben az alapvetően pentaton zenekultúrában. A 24b kotta pedig *a b | a b + c* ütempáros felépítése miatt tűnik egyedinek és mégis autentikusnak.

a)

Ka-ra na-sir de-gen-de ka-ra na-sir, jar-jar,
 Ka-ra mak-pal saw-ke-le sa-sin ba-sar, jar-jar.
 Ey, sil-kim, ay, xos-e-sen bol jur-tim, ay.

b)

A-xay mo-sim, a-xay mo-sim,
 Ö-zin kö-nil ber-gen-de bol-sa bol-sin, ay.

24. kotta.
 Egyedi mongóliai
 kazak dallamok

Szintén autentikusnak tűnik, de az anyagban egyedül áll a rövid emelkedő első sorra rövid ereszkedéssel válaszoló dallam (25. kotta). Ez a fajta dallamfelépítés mindössze két dallamnál fordult elő.

25. kotta. Egyedi emelkedő kezdés

Az első sorában a *ti'-la'-so'-mi* hangokon ugráló dallam is ritka (26. kotta). Ugyanakkor ez az egyetlen olyan mongóliai kazak dallam, mely *do*-végződése ellenére 5-*b*3-*b*3 kadenciáival a magyar régi stílus bizonyos dallamaira emlékeztet.

26. kotta. Egyedi mongóliai kazak dallam

Ugyanígy egyedi a 27. kottán látható *zsarapazan* vallási dallam. A hagyományos műfajokhoz tartoznak még az új évet köszöntő dallamok, melyet a tavaszi *nawriz* ünnepségek alatt énekelnek Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten. Ezekből a dalokból nem gyűjtöttünk.

27. kotta. Egyedi zsarapazan dallam

KVART-KVINTVÁLTÁS

Mint láttuk, a mongóliai kazak dallamokra nem jellemző a határozott kvart-, illetve kvintváltó szerkezet. Egyes esetekben azonban mégis hallhatunk ilyen jellegű sor-párhuzamokat, de ezek ebben a népzeneben nem alkotnak külön dallamcsoportot (28. kotta).

a) $\text{♩} = 114$

Min - ge - ni pay - gam - ba - rım maw gar' in - gen,
As - tın - nan ta - ma - gı - nıñ taw gö - rün - gön.
wO - ra - z'aw wo - tuz gü - nün küt - pey bar - san,
Bar - gan - da wa - kı - ret - te daw gö - rün - gön.

28. kotta.
Mongóliai kazak
kvart-kvintváltás

A maradék mintegy 5%-nyi, többnyire nagy ambitusú *do* pentatonos dallamot nem lehet a fenti osztályokba besorolni. Ugyanígy a maradék *so*, *la* és az igen kis számú *re* végű dallam sem teszi lehetővé a tipizálást.

Ezzel végére értünk a fontosabb mongóliai kazak dallamtípusok átfogó bemutatásának. Cikksorozatunk következő és egyben befejező részében a délnyugat-kazak és a mongóliai kazak dallamosztályok összevetésével próbálkozunk meg, és felvillantjuk a más török népek, illetve a magyarok népzenejével való kapcsolatokat is.

(a befejező rész következik)

ABSTRACT

JÁNOS SIPOS

KAZAKH FOLKSONGS FROM THE TWO EDGES OF THE STEPPE, 3

These four articles are to serve as a comprehensive study on the folk music of two Kazakh ethnic groups, one living on the eastern shore of the Caspian Sea and the other living some 3000 km apart to the East, in Bayan Ölgii, West Mongolia. In the first article I wrote about the antecedents of my expeditions, described the collecting trip to South-West Kazakhstan and began to characterize the Kazakh musical styles. In the second article we made acquaintances with the remaining south-western Kazakh folk music styles and types, and with their connections to the folk music of other Turkic peoples and the Hungarian.

In the present third article one can read about the folk music of the Kazakh minority living in Mongolia. It is worth mentioning that an English book based on these articles was published by the Academian Publishing House under the title *János Sipos, Kazakh Folksongs from the Two Edges of the Steppe* with a CD supplement (www.akkrt.hu).

375,-